

KIPÇAKLAR VE ANA KIPÇAKÇA*

Кыпчаки и пракыпчакский язык

Kenesbay MUSAEV

(Çev. **Elmira BAIMUKHAMBETOVA**)

Gazi Türkiyat, Bahar 2020/26: 209-227, DOI: 10.34189/gtd.26.012

Çağdaş dönemde *Kıpçak* adlandırması, ana Türk toplumunun dağılmasından sonra genetik bağları olan Türk halklarının bir kolu için kullanılmaya başlanmıştır. Bu kol ilk başta, *Ana Kıpçakça* birliği olarak ortaya çıkmıştır. Kıpçaklar, “Kıpçak bozkırında yaşayan, bünyesinde Türk ve Türk olmayan unsurları barındıran halk, boy, kabile” olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda araştırmamızın konusunu *Kıpçaklar ve Ana Kıpçakça* teşkil etmektedir.

Kıpçaklar hakkındaki ilk bilgilere, M.Ö. 201 yılına ait olan Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Kıpçaklar bu kaynaklarda; *Kiyuşe, Kinça, Kuça, Hibisa* olarak adlandırılmıştır (Kazak Sovyet Ensiklopediyası, 103).

Runik harflerle MS 759 yılında III.Türk Kağanlığının kurucusu El-Etmiş Bilge Tur-Ayn için dikilen anıtta, Dokuz Oğuz (Uygur) elinde 500 yıl (Joldasbekov vd. 2005: 15); -yani yaklaşık MS 3. asırdan itibaren- hükümdarlığını sürdürmüş olan *Türk Kıpçak* boyundan söz edilmektedir. Yazıtta geçen bu ifadeyle, Kıpçakların büyük Türk etnik grubuna ait olduğunun altı çizilmektedir. Bu adlandırmayla Türk birliğinin kastedildiğini düşünmekteyiz. *Kıpçak* kelimesi, Türklerde ilk olarak ‘birlik’ anlamını karşılamaktaydı. Bu kelime, *kıp-* “bağlamak, düğümlemek” fiil kökünden türetilmiştir (krş. Kırg. *kıpçıy-* “sıkı durmak, yapışıp durmak”; Kzk. *kıpşa bel* ; Kırg. *kıpça bel* “ince, daralmış bel”; Kzk. *kıpu/kıbu* “bağ, çekirdek, göbek”).

Arap ve Fars yazarlar, Kıpçak birliğine giren bütün kabile ve boyları bu isimle adlandırmışlardır. Bu adlandırma, Sovyetler Birliği döneminde, bu birlikte yer alan Ruslar ve diğer yüzlerce milletin *Rus* veya aşağılayıcı bir ifade olan *Sovok* kelimesiyle adlandırılmalarına benzemektedir.

Kıpçaklar ve atalarının yaşadığı tüm zamanlarda onların toprakları Altay’dan Tuna’ya, Ural dağlarından Karadeniz’e kadar uzanmaktaydı. Bu topraklar tarihte “Deşt-i Kıpçak” olarak adlandırılmaktadır.

* “Kıpçaki i Prakıpçakskiy yazık” Uçene zapiski, Tavriçeskogo natsional’nego universiteta im. V. İ. Vernadskogo Seriya “Filologiya” Tom 20 (59), No. 5, 2007, 5-27.

Kıpçak kabileleri, hareketli yaşam tarzları sayesinde her zaman büyük topraklara sahip olmuşlardır. Kıpçakların en önem verdikleri hayvan “at” olmuştur. Atlarla ulaşımın hızlı sağlanabilmesi, onlardan yiyecek ve içecek elde edilmesi, güç veren içecek kırmızın yapılması ve aynı zamanda giyim ihtiyaçları için derisinin kullanılması, atın önemini ortaya koymaktadır. Herodot’un M.Ö. 5. yüzyılda kaydettiği Kıpçak kabileleri, atalarının at etini yiyecek, kısırağının sütünü içecek olarak kullanmaları gibi birçok geleneği bugüne kadar korumuşlardır. Diğer bilgiler bir kenara bırakılacak olursa bu veriler bile bize İskitlerin birleşiminde, Altay’dan Tuna’ya kadar uzanan topraklarda çok kıymetli kültürel miras bırakan bugünkü Kıpçakların atalarının ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Bugünkü Kıpçak halkının atalarının M.Ö. 5. yüzyıla kadar Doğu Avrupa’da yaşadıklarına dair bilgiye, Herodot’un İskitler ve Erturyalı olarak adlandırdığı halkların kültürlerinin ve hayat tarzlarının anlattığı belgelerde rastlamak mümkündür. Görüleceği üzere bu sorun hâlâ günceldir.

Bilim adamları ve küçük burjuvazi tarafından Kıpçaklar için kullanılan “göçebe” ifadesinin yaygınlaşmasının biraz abartıldığını söylemek gerekir. Onlar sadece göçebe değil, aynı zamanda tarım ve zanaatla uğraşan bir toplumdur. Tarihçilerin verdiği bilgilere göre, “Güney Ural’da tarım ve hayvancılığın yayılması-Neolitik dönemde M.Ö. V. ve VI. yy.- nehir ve göl kıyılarındaki yerleşkelerin ortaya çıkmasıyla başlamıştır” (Majitova vd. 1994: 12); “M.Ö. IV. ve V. yüzyıllarda tarım, Orta Asya’da önce Türkmenistan’ın güneyinde, sonra Kopet Dağlarının çevresinde; daha sonra M.Ö. III. yüzyılda Tunç Çağı’nda Kazakistan’ın dağlık ve bozkır bölgelerinde başlamıştır” (İstoriya Kazahstana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney 1993: 17).

Kıpçakların mirasçıları bugün de bu adı geçen topraklarda yaşamaktadır. Günümüzde bu topraklarda ülkelerin düzeninde değişiklikler yaşanmakta ve devletleşmeler devam etmektedir. Kıpçak boylarının yaşadığı toprakların genişliği ile ilgili folklorik malzemelerden de çokça bilgi edinmek mümkündür. Kazak folklorunda *Barar jeriñ Balkan tav / O da bizdin körgen tav* ‘Gittiğiniz yer Balkan dağı / O da bizim gördüğümüz dağ’; *Ulıñ Ürimde, Kızıñ Kırımında* ‘Oğlun Roma’da (Bizans’ta) Kızın Kırım’da’ gibi cümleler bunun örnekleridir.

Meşhur Kıpçak yadigârı *Codex Cumanicus*, 13. yüzyıl sonunda Kırım’da Latin harfleriyle yazılmıştır. Bu eserin yazılması Kıpçakların, batı ülkeleri için büyük önem taşıdığını göstermektedir. Bu eserde yer alan bilmecelerin birinde Kıpçak ülkesinin yüceliği vurgulanmıştır: *Sende, mende yoh, Señir tavda yoh, Kıpçakda yoh. Ol kuş sütdür* (Semenova 1990: 202-203). “Sende yok, bende yok, yüksek dağlarda yok, keskin taşlarda yok, Kıpçaklarda bile yok. Cevabı: Kuş sütüdür.”

Usun, Saka, İskit, Hun İmparatorluğu, Kanglı, Kıpçak, Kimek, Peçenek, Tork, Avar, “Kara Kalpak” devletleri ve benzeri farklı adlandırmalara sahip halklar ve boyların yaşadığı topraklar binlerce yıl boyunca Kıpçakların yaşam alanı olmuştur. Eski Kıpçak dilini konuşan boylar arasına Kırgız, Kanglı, Kangüy, Alan, Avar, Sarmat, Ası gibi boyları da eklemek mümkündür. Binlerce yıl bu topraklara göç eden farklı

boy ve kabilelerin öğütülmesi, Türkleştirilmesi ve Kıpçaklaştırılması da gerçekleştirilmiştir (Çeçenov 1979: 28). “Kıpçaklar”, “Kimekler”, “Polovetsler”, “Peçenekler”, “Memlükler”, “Moğollar” gibi akraba halkları *Kıpçak boyları* adı altında bir araya getirmek, dillerine ise *Kıpçak dilleri* adını vermek mümkündür.

Kıpçaklar hakkındaki Kazak şecereleri, doksan iki Kıpçak boyundan söz etmektedir (Kazak Sovyet Ensiklopediyası, 102). Kaşgarlı Mahmud’a göre 9. yüzyılda Kıpçak Federasyonu; Yemek, Suvar, Kanglı, Karabörikti (Karakalpak), Toksaba (Tuhsi), Jete, Börli gibi boylardan oluşmaktaydı. Kaşgarlı’nın bütün boyları yazıya geçirmedığı anlaşılmaktadır. Kıpçak kabileleri, tarihte Alban (Alban Kıpçak), Oğuz, Yemek, Suvar, Usun gibi adlarla kaydedilen birçok Türk boyuyla bir arada yaşamıştır. Bunların içinde Kanglı, Alban, Kimek, Toksoba, Usun boylarının *Kıpçak* genel kavramı altında yer aldıkları görülmektedir. Tarihin farklı dönemlerinde *Kıpçaklar* kavramı, geniş bir anlam ifade etmektedir. Tarihte *Kıpçak* adı sıkça *Türk* adı için de kullanılmıştır. Günümüzde Türkler tarafından Kıpçaklar bir Türk boyudur dendiğinde Kıpçakların Türk halkları ortak etnonimi olarak adlandırdığımız büyük bir halk topluluğunun üyesi olduğu anlaşılmaktadır.

Kıpçaklar, Rusya’nın güneyinde, Kafkaslarda ve Kırım’da yaşayan birçok kabileleri egemenliği altına almıştır. 13. yüzyılın başlarında Kıpçak kabileleri, Çin’den Dinyeper’e, Ural Dağlarından Mısır ve Suriye’ye kadar uzanan topraklarda güçlü ve meşhur olmuşlardır; fakat Kıpçakların merkezî idareye sahip bir devleti yoktu; her kabile, komşu halkları kendine tâbi kılarak ayrı ayrı yaşamaktaydı.

Kıpçak kabilelerinin, Kıpçak kabile birliklerinin rolünün, Kıpçak medeniyetinin ve Kıpçak dilinin tarihteki değeri yeterince anlaşılamamıştır. Bu durum, konu üzerine hem tarihî hem de çağdaş araştırmaların yetersiz olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan Avrupa tarihçiliğinde Türklerin medeniyeti ve tarihi küçümsenmiş ve bir Türk fobisi oluşmuştur. Türklerin dünya tarihindeki yerine gerçekçi yaklaşan batılı bilim adamları da olmuştur. Ünlü bilim adamı F. Engels, Türklerin ataları olan Hunların Avrupa kültürüne yaptığı katkıları takdir ederek şunları yazar: “Hunlar, ölmek üzere olan Avrupa’ya yeni hayat veren *barbarlar* idi” (Marks, 132). J. J. Saunders, Kıpçak ve Oğuz-Selçuklularının Avrupa tarihine yaptığı katkıların Avrupalılar tarafından küçümsendiğini dile getirmiştir: “Asya’nın çehresini değiştiren ve Avrupa’nın geleceğini etkileyen büyük fetihler yapmalarına karşın Selçuklular, batılı tarihçiler tarafından hak ettikleri şekilde değerlendirilmemişlerdir.” (Saunders 1962: 336; Semenova 1990: 3).

Türkler, Altay’dan Tuna ve Adriyatik’e kadar uzanan topraklarda eski zamanlardan beri yaşamış ve hâlen de yaşamaya devam etmektedir. Onların içinde en bilinenleri ise M.Ö. 3000’li yıllarda Orta Asya’dan İber Yarımadası’na göç etmiş Etrüskler ve Pelasglardır. Onların bilinen bu göç yollarından daha ileri zamanlarda İskitler, Hunlar, Avarlar, Kumanlar, Peçenekler, yeni yerlere, Balkanlara göç etmiştir. (Ayda 1987: 22-23). Adile Ayda, Etrüsler ve Türklerin dillerine, inançlarına, mitoloji ve

medeniyetine ait büyük malzemeyi araştırdıktan sonra Etrüsklerin eski Türk kavmi olduğu kanaatine varmıştır (Ayda 1992). Eğer S. A. Starostin'in "Altay dil ailesi Avrasya'nın (özellikle Hint-Avrupa ve Fin-Ugor dil aileleri) birçok dil ailelerinden daha eski" (Starostin 1991: 11) fikrini dikkate alırsak Adile Ayda'nın delillerine şaşırılmamak gerekir.

Maalesef bunu nesnel bakış açısına sahip bilim adamları ne kadar savunsalar da Avrupa merkezli bilim adamları "Bunun olması mümkün değil!" demeye devam edeceklerdir. Avrupa merkezli bilim adamlarının sayıca fazla olması sebebiyle onların korosunun sesinden diğer nesnel bakış açısına sahip bilim adamlarının sesini duymak zordur.

"Orta Asya göçebe halklarıyla, kendi kuzeydoğu sınırlarında temasta bulunan Farslar, hem Asya hem Avrupa göçebe halkları için *Saka* terimini kullanmıştır" (Aleksyev 2003: 33). Böylelikle Avrasya'da bugün yaşayan Türkler ve Kıpçakların ataları olarak Etrüskler, Sakalar, İskitler, Hunlar ve adında *sak* kelimesi bulunan Abisak, Mas-sak (Massagetler), Turu-sak (Etrüskler), Kay-sak adlı bütün kabileleri saymak mümkündür. Skif "İskit" kelimesi, Türkçe *saka* ve eskiden çokluk bildiren *+it* eklerinden oluşan Yunanca *Skithoi* kelimesinin Rusça telaffuzudur.

Farsların birçok defa İskitler ve Sakalarla -Massaklar/Massagetler- (Kiros, Darius) ile savaşmış yenildikleri tarihî kaynaklardan anlaşılmaktadır; dolayısıyla Sakaları, İran kabilelerinden birisi saymak bilimsel olarak doğru değildir.

Kıpçak kabileleri ve halkları geçmişte Türk halklarının büyük bir kısmını oluşturmuş ve bugün de oluşturmaya devam etmektedir. Eski ve Orta Çağ'daki Kıpçaklar, Türk halklarının içinde büyük bir kabileler birliğiydi. Kıpçak kabileleri ilerleyen zamanlarda birkaç grup altında toplanan çağdaş Türk halklarının oluşması için de zemin hazırlamıştır. Karluklar, Özbek ve Uygurların atalarıdır; Oğuzlar, Türkiye Türkleri, Azerbaycan Türkleri, Türkmenler, Gagavuzlar, Halaçların atalarıdır (Bu etnonim, Kazakların etnik adlandırmalarından biri olan Alaş ile benzerdir); Kıpçakların arasında veya Kıpçaklara komşu olarak yaşamışlardır.

Günümüzde dil bakımından farklı kabileler arasında yaşayan Altaylar, Karakalpaklar, Kırgızlar, Tatarlar, Nogaylar, Karaçaylar, Balkarlar, Kumuklar, Kırım Tatarları, Karaimler, Urumlar gibi halkların ataları Kıpçak kabilelerinden ayrılmıştır.

Bilim adamları bazen Kıpçakları şartlı olarak ikiye ayırmıştır: 1. "Saf" Kıpçak kabileleri birliği, 2. Karışık Kıpçak kabileleri birliği. Bu tür ayırım, Kıpçak dillerinin özelliklerine göre de yapılmaktadır: 1. Doğu merkezli Kıpçak dilleri, 2. Batı Kıpçak dilleri.

Tarihçiler eski Kıpçakların akınlarını ve onların diğer halklarla ilişkilerini ancak Orta Çağ'dan başlatmaktadır; fakat Kıpçakların farklı yönleri doğru gerçekleşen akınlarının çok daha önce başladığını söylemek mümkündür. Arkeologların son

yıllarda Çelyabinsk ve Tümen ("İkinci Troya") bölgelerinde yaptıkları keşiflere göre; 20. yüzyılın ilk yirmi yılına kadar bu topraklarda hayvancılık yapan Kıpçak kabilelerinin eski medeniyet merkezlerinin oluşumunda yer aldığı düşünülmektedir.

Kıpçakların ancak 11. yüzyılda batıya göç ettiği bilgisi, Avrupalı bilim adamları tarafından uydurulmuştur ve aslında "Kavimler Göçü" gibi herhangi bir eleştiriyi kaldıramamaktadır. 11. yüzyıla kadar batıda Kıpçakların ataları yaşamıştır; Hint-Avrupa dillerinde Türk kökenli kelimelerin bulunması bunun bir ispatıdır. Çağdaş Kıpçakların eski ataları arasında bildiğimiz sadece İskitler ve onların Moğolistan'dan Tuna'ya kadar yayılan medeniyeti, özellikle "İskit sanatı", "hayvan figürlü İskit altını"dır. Sonraları Hunlar da bu topraklarda yaşamıştır. Batu Han'ın askerlerinin tamamı Moğolistan'dan gelenlerden oluşmamaktaydı; genellikle Kıpçaklardı ve Bulgaristan'a doğru yerli batı Kıpçaklarıyla sayı artmaktaydı.

Tarihî araştırmalarda Oğuz kabilelerinin rolünün abartılıp Kıpçaklarla ilgili bilgilerin eksik olması, eski tarihçiler arasında ağırlıklı olarak Türkiye'ye, Osmanlı İmparatorluğu'na, Oğuz grubunun en önemli temsilcisi Türkçeye önem verilmesiyle açıklanmaktadır.

Kıpçakların bütün komşu ülkelerle doğuda Çin, güneyde İran, Arap ülkeleri, Avrupa, Bizans ve Kuzey halklarıyla siyasi, idari, askerî, medeni, ticari ilişkileri mevcuttu. Kıpçaklara doğu halkları *Kıpçak*, Ruslar *Polovets*, Avrupalılar *Kuman*, Macarlar *Kun* (<*Hunnu*, *Kunnu*) - bu onların Hunlarla olan genetik bağlarını göstermektedir - adını vermişlerdir.

Kimek Devleti'nin (IX-XI. yy.) çöküşüyle *Kıpçak* adı daha büyük ün kazanmıştır, onların adı, "Kimek" adının yerine de geçmiştir. Tarih sayfalarında Kıpçak adı, 1120'li yıllardan itibaren kullanılmaya başlanmıştır (Bartold 1963). Bu, Ana Kıpçakçanın son dönemine denk gelir. Kıpçak kabilesi olan Kumanlar hakkındaki bilgiler ise batıda yüzyıl önce yazılmıştı.

Kıpçak kabile birliğinin büyük bir parçası olan Kumanlar, 11. yüzyılda Tuna'da yaşamaktaydı. G. Kuun'a göre, Kumanlar zaman zaman Kiev Knezliği'ne (1067), Bizans İmparatorluğu'na (1064), Bulgaristan'a saldırmış; Yunanistan'a ulaşmıştır. 13-14. yüzyıllarda Moldova, *Kara Kumaniya* olarak adlandırılmıştır. Bugün ise Moldova'da ve hatta Transilvanya'nın (Erdel) tamamında Kuman adıyla ilgili etnotoponimler az değildir: Koman, Komanest vd. Kıpçak kabilelerinin birçoğunun adı çağdaş Kıpçakça ve dolayısıyla Kazak boylarının adlarıyla aynıdır: Bereş (Beriş), Çerkes (Şerkeş), Halaş (Alaş), Toksoba (Toksoba). Bununla birlikte Macarların kendi ulu atası saydıkları Hunların önderi olan Atilla'nın 430 yılında Panunya topraklarına gelmesiyle Macar diline yerleşen Kişkunçak (Küçük Kıpçak), Nadkunşan (Ulu Kıpçak), Karsak (Karsak), Kotten (Köten) vb. yer adları günümüzde de korunmuştur (Mukaşeva 2006: 44-48).

12. yüzyılda Kumanlar, Karpat Dağları ve Polonya'da yaşamaktaydı. Bizans'ta yaşayan Kumanlar, yerli halkın medeniyetini etkilemiştir. 13. yüzyılda Bulgaristan'da kurulan büyük feodal knezliklerin başında Kumanların mirasçısı olan büyük aileler vardı. 13. yüzyılda onlar tamamen Balkan Yarımadası'na yerleşmişti. Bulgaristan'da birleşmiş Gagavuzların temelini Kumanlar, Peçenekler ve Oğuzlar oluşturmuştu. 13. yüzyılın ünlü yadigârı olan *Codex Cumanicus*; Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan Batı Kıpçaklarının, o zamanki Avrupalıların siyasi tarihine katkılarında dolayı Kumanların ata yurdu olan Kırım'da hazırlanmıştı. 11. yüzyılda (1064) yerinden edilip Kırım'a yerleşmiş olan Ermeniler yerli Kıpçaklarla barış içinde yaşamış; onların dilini öğrenmiş ve Kıpçakça yazıp konuşmuşlardır. Moğol akınlarından (1280) dolayı göç eden Kıpçakların bir kısmı, Ermeniler için yeni merkez olan Kamenets-Podolsk'a (1496 yılına kadar) yerleşmişlerdir. Ermenilerin resmî evrakları üç dilde Lehçe, Ukraynaca ve Kıpçakça yazılmıştır. Bu bölgede Kıpçakça 17. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Kıpçakça gramer kitapları, Kıpçakça-Ermenice İncil, dinî edebiyat metinleri ve sözlükler hazırlanmış; resmî evraklar, tarihî kronikler ve çok sayıda Kıpçakça eser yazılmıştır.

Kıpçakların bir kısmının Küçük Asya'ya 11. yüzyılda göç ettiğine dair görüşler bulunmaktadır; fakat daha önceki asırlarda, Bağdat Abbasi Halifesi Harun Reşid'in (786-809) askerleri arasında Türk-Kıpçaklar bulunmaktaydı. Arap ülkelerine ilk giden Kıpçaklar paralı asker ya da nöbetçi muhafız olarak görev yapmaktaydı. Gittikleri yerler ise Mısır ve Filistin olmuştur. Suriye Kıpçakları hakkında 1115-1116 yıllarına ait bilgiler bulunmaktadır; 1154 yılında ise ülkenin hükümdarı seviyesine kadar ulaşmışlardır. 945 yılında Bağdat Sultanı olan Emirü'l-Emir Ahmed, Türk-Kıpçak kabilelerindenidir. Köle olarak satın alınan Kıpçaklar (Ar. Memlûk) asker safına geçmişlerdir. Kıpçak köleler zamanla güçlenmiş ve 1250 yılında Mısır'da Bahrî hanedanlığını kurmuşlardır. Türk asıllı hanedanın adı Bahrî, sonraki Çerkez asıllı olanın adı Burcî'dir. Hanedanın kurucuları Başbuğ Aybek ve Baybars'tır. 1517 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndan Sultan I. Selim Mısır'ı aldığı anda Kıpçaklar egemenliğini kaybetmiş; ancak uzun zaman kudretli asker (özel hassayı oluşturuyorlardı) olarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. Memlûkler Türk ülkeleriyle sıkı ilişkiler kurmuşlar; Altın Ordu hanıyla elçi değişimi yapmışlardır. Kıpçaklar kendi dillerinde gramer kitapları, Kıpçakça-Arapça sözlükler, özgün eserler ve çeviriler meydana getirmişlerdir.

1811 yılında Mısır hükümdarı Mehmed Ali (1769-1849) tarafından 24 emirlikte bulunan 480 Kıpçak önderi ve yardımcıları yok edilmiş, Arap ülkelerinde hükümdarlık eden Kıpçakların zamanı sona ermiştir (Kazak Sovyet Ensiklopediyası, 104).

Kıpçaklar, cesur asker olmalarına karşın dağınıklıkları sebebiyle Moğol egemenliğine baş eğmek zorunda kalmıştır. 1219 yılında Moğollar, Kıpçakların büyük kültür merkezi olan Otrar'a hücum etmişler; eğitimli Kıpçakların çoğu bu esnada yok

edilmiştir. Büyük bilim adamı Farabî'nin çalıştığı büyük bilim ve kültür merkezi Otrar, tamamen yıkılmış; kütüphaneler yok edilmiştir. Kroniklerde Kıpçakların tamamen yok edildiği yazılıyor; bu abartılı bir bilgidir. Çünkü Kıpçakların tamamen yok olması mümkün değildir.

Moğol akınlarının ardından Kıpçaklar, yaşadıkları bölgede egemen etnik birlik olmaya devam etmişler; fakat artık "Kıpçak" adı yerine hâkimiyeti ele geçiren "Moğol" adıyla anılmaya başlamışlardır.

Kıpçaklar, nerede yaşadıklarına bakılmaksızın "millet" olarak kabul edilmişlerdir; aynı kanı taşırlar ve aynı dili konuşurlar. Bu yolla çağdaş Kıpçak dillerini ve onların gelişimindeki yakınlığı anlatmak mümkündür. Farklı topraklarda yaşayan Kıpçakların birbirleriyle siyasi ve ekonomik ilişkileri, çağdaş Kıpçak halkları arasında korunan yakın akrabalık ilişkilerinden dolayıdır. Kıpçak halkları, İslamiyet'in etkisinde çok kalmamış ve ait olduğu boyları unutmamışlardır; onlar arasında akrabalık bağları da oldukça gelişmiştir. Örneğin, yazılı olmayan yasalara göre aynı boya kız verip aynı boydan kız alınmaz. Müslümanların ise kuzenleriyle evlenmesi mümkündür.

Tarihçiler, bugün dillerinde Oğuzca etkinin az görüldüğü Kazaklar ve Özbeklerin yaşadığı Sir-Derya boyunda Kıpçaklar ve Oğuzların ortak hayatlarını dile getirmektedir. Oğuzcanın tesiri Amu-Derya bölgesinde yaşayan Karakalpakların dilinde daha çok görülmektedir. Arap tarihlerinde "Mafazat al-Guz" (Oğuz bozkırı) olarak adlandırılan bu topraklar, zamanla Deşt-i Kıpçak'a (Kıpçak bozkırı) dönüşmüştür. Oğuz kabilelerinin bugünkü Kazakistan'ın Mangıstav bölgesine ve Türkmenistan topraklarına göç etmek zorunda kaldığı düşünülmektedir (Ponamarev 1940: 366-370); fakat onların tamamının göç ettirildiğini düşünmek yanlış olur; onların bir kısmı aynı topraklarda kalmış ve zamanla Kıpçaklar arasında asimile olmuşlardır.

Büyük Kıpçak devleti olan Altın Ordu'nun kurulmasıyla -ki Kıpçaklar Altın Ordu halkının çoğunluğunu oluşturuyordu- Kıpçak adı tekrar tarih sahnesine çıkmaya başlamıştır. Altın Ordu içinde yaşayan halklar, zamanla eski adları olan "Kıpçak boyları", "Kıpçak kabileleri", "Kıpçak havzası", "Kıpçak halkları" adıyla anılmışlardır. Bu adlandırmalar çağdaş bilim dünyasında da kullanılmaktadır.

Altın Ordu halkı kabile bakımından mütecanis değildi. Bozkırda Kıpçak boylarının Kanlı, Argın, Nayman, Konrat, Kerey, Vak vd. hayvancılıkla uğraşan kabileleri yaşıyordu. Onların yanında başka kabile ve etnik gruplar da vardı: Oğuz boyları, Volga Bulgarları, şehirli Kıpçaklar, Ruslar, Ermeniler, Yunanlar, Eski Hazar devletinin mirasçıları, Harezmliler, Moğollar vb. Altın Ordu'nun başkenti, adını Altın Ordu Hanı olan (1255-1266) Cengiz Han'ın torunu, Cuci'nin üçüncü oğlu, Batu Han'ın ağabeyi Berke Han'dan (1209-1266) alan Berke Sarayı idi. Sonrasında bu şehrin adı "Sarayı" olarak kalmıştır.

13-15. yüzyıllarda Altın Ordu'nun edebî dili Kıpçakçaydı. Altın Ordu Devleti'nde edebiyat tesis edilmişti. Edebiyat, herkesin anladığı edebî dil olan "Çağatayca" ile yazılıyordu, onun esasını Kıpçak tabakası, Kıpçak-Oğuz veya kuzey dili oluşturuyordu. E. Nacip'e göre, 14. yüzyılda Altın Ordu ve Mısır için ortak *y-* grubu olan Kıpçak-Oğuz edebî dili oluşmuştur (Nacip 2004: 14). Ne yazık ki Altın Ordu Devleti'nde yaşayan yazar ve şairlerin eserleri günümüze kadar ulaşmamıştır. O zamanın ünlü yazarları olan Rabgûzî (XIII-XIV. yy. "Kıyasu'l-Enbiyâ"), Ali (XIII-XIV. yy. "Kıssa-i Yûsuf"), Seyf-i Sarâyi (XIII-XIV. yy. "Kitâb Gülistan Bi't Türkî"), Horezmi (XIV. yy. "Muhabbetnâme"), Kutb (XIV. yy. "Hüsrev ü Şîrîn"), Durbek, Sekkaki, Husam Kâtip'in bazı eserleri korunmuştur. Altın Ordu edebiyatının önemli kısmını çeviri eserler oluşturmaktadır (Nacip 2004).

1340 yılında ideolojik anlaşmazlıklar yüzünden Alaş Devleti'nin Altın Ordu'dan ayrılması Altın Ordu devletini zayıflatmış (Jandabekuli 2006: 19); 1480'den itibaren Altın Ordu dağılmaya başlamıştır. Aynı topraklarda sonra Rus egemenliği altına giren Kazan, Kırım, Astrahan (Nogay), Kazak ve Özbek hanlıkları kurulmuş; Altın Ordu devleti dağıldıktan sonra Kıpçak kabileleri, bugün Kıpçak dillerini konuşan, çağdaş etnonimleri taşıyan halkların oluşmasını sağlamıştır.

Kıpçak antropolojik tipi genellikle antropologlar tarafından Güney-Sibirya veya Turan tipi olarak kabul edilmektedir. Arkeolog ve antropologlar tarafından bu türün eski kalıntıları Doğu Kazakistan'dan Kafkas ve Küçük Asya'ya kadar yayılan topraklarda bulunmuştur (Yarho 1936: 6; Kazak Sovyet Ensiklopediyası, 104). Bu, Kıpçakların başka topraklarda yaşamadığı anlamına gelmez. Türkler, onları genellikle ön yargılı ve delilsiz bir şekilde Moğol ırkı olarak kabul etmektedirler ve onların ataları sadece Volga'nın doğusundaki topraklarda yaşamış diye genel sonuçlara varmaktadırlar. // Bol'sinstvo tyurkov otnositsya k yevropeoidnomu rasovomu tipu. // Bunlar; Türk, Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz, Karaçay-Malkar, Özbek, Uygur, Kırım Tatarları, Tatar, Karaim, Kumuk, Kazakların bir kısmının oluşturduğu büyük Türk halklarıdır. Bu halklar, "Kıpçak kabileleri" adı altında toplanmaktadır. Karışık Ural ve Güney Sibirya ırkına dâhil olanlar ise şunlardır: Tatarlar, Başkurtlar, Kazaklar, Hakaslar, Altaylar, Nogaylar, Tuvalar vb. Türk halklarından Kırgızlar, Altaylar, Kazaklar, Başkurtlar, Tatarlar, Nogayların sadece bir kısmı Moğol ırkına mensuptur. Burada (Güney Sibirya, Hakasya, Altay) bulunan M.Ö. III. yy. ve M.Ö. II. yy. başı ile tarihlendirilen Afanasyevo Kültürü dönemi insanlarına ait kemik kalıntıları Avrupa ırkı özelliklerini taşımaktadır" (Roginskiy 1978: 405).

Eski Kıpçakların kendi uranı ve damgası vardı. Uzmanlara göre, Kıpçakların uranı "Oybas", damgası II şeklinde iki dik çizgi idi (Kazak Sovyet Ensiklopediyası, 104).

Eski Türklerin yüksek medeniyete sahip olduklarının göstergesi olarak resim sanatından ve yazıdan söz edebiliriz. Kıpçak atalardan bugüne kadar ulaşan, eski medeniyetin göstergesi olan "hayvan motifi", Orta Asya'daki halkların yaşamının ayrılmaz bir parçasıydı. Bu motif dengeli bir şekilde "göçebe" olarak adlandırılan bu

halkların yaşamının pek çok alanını göstermekteydi. Bu halkların tamamı göçebe değildi; bir kısmı göçebe ise diğer bir kısmı tarımla, silah ve çeşitli araç gereç yapmakla, yani zanaatla, önemli sanat eserlerini ortaya koymakla meşgul olmuşlardır. Bu kültür onlara doğumlarında, hayatlarında ve ölümlerinde eşlik etmiştir. At malzemeleri, giyim kuşam ve törenlere ait eşyalar, cenaze töreninde kullanılan eşyalar ve dövmeler hayvan motifleriyle doludur. İskit hayvan motifi; kendi sanat dili olan ve dünya kültüründe özel bir yer tutan, özgün sanat eseridir. Filipovka'daki Altay, Batı Kazakistan ve Kuban bölgesi yadigarlarında bulunan hayvan motifleri çok önemli ve dikkat çekicidir. Bu bizim, göçebelerin doğudan İskit dünyasının Batı bölgeleri olan Kuzey Karadeniz yakınlarına ve Kuzey Kafkas'a girdiklerini, böylelikle Avrupa İskitleri ile Güney Ural bölgesi kabileleri arasında bir bağ olduğunu düşünmemize esas teşkil eder." (Korolkova 2003: 40-41). Bu durumda, İskitlerin İran kabilelerinden sayılma fikrinin altyapısı kaybolmaktadır. İskitler, aslında Türk kültürünü temsil ederler ve İranlılarla sadece dolaylı ilişkileri mevcuttur.

Pazırık medeniyeti dönemi, İskit medeniyeti dönemiyle aynı zamana denk gelmektedir. Dolayısıyla, Kıpçak halklarında bugüne kadar korunmuştur. "Ukok Yaylası'nda 'Altay askerinin donmuş mumyası bulunduğundan sonra Moğolistan'da arkeoloji tarihinde benzeri olmayan, aynı şekilde korunmuş bir askerinin mezarı bulunmuştur. Bu da, Ukok'taki gibi İskit döneminin Pazırık medeniyetine aittir (M.Ö. VI-III. yy.). Kazı bölgesinde çağdaş Kazaklar yaşamaktadır" ("Poisk" 2007, No 5).

Kıpçak dilleri eski ve gelişmiş yazı sistemine sahiptir. Eğer eski Türk "runik" yazısı M.Ö. 9-10. yüzyıldan önceki dönemde (Kızlasov 2004: 3) çağdaş Kıpçak halklarının atalarının yaşadığı topraklarda ortaya çıktıysa 3000 yıl önce onların yazı sistemine sahip olduklarını söylemek mümkündür. "Orhon Yazıtlarının Atlası" yazarları, bu yazıtların dilini inceleyerek onların Kıpçak dillerinde yazıldığı kanaatine varmışlardır: "Başlangıcını eski Türk yazıtlarından alan erken Orta Çağ dönemi yazı dili, tamamen Kıpçak dil grubu mirasıdır" (Joldasbekov-Sartkojaulı 2005: 17).

Farklı dönemlere ait/eski ve orta çağ Kıpçak yazılı kaynakları, büyük bir coğrafyaya yayılmıştır: Moğolistan (Eski Türk yazıtları), Batı Çin (Kaşgarlı Mahmud), Kırım (Codex Cumanicus), Volga bölgesi, Mısır, Küçük Asya (Eski Osmanlıca), Kafkas, Macaristan (Tuna).

"Ana Kıpçakça", tarihî-dilbilimsel bir kavramdır ve Türk dillerinin birkaç kolunun gelişiminde rol oynayan başlangıç dönemini oluşturur. O, ana Türk dilleri esasında ortaya çıkan ve yeniden kurgulanan (rekonstruksiyonu yapılmış) bir dildir.

XIX. yy. sonunda eski Sümer dilinin Türk dilleriyle ilişkisi gösterilmiştir: "Sümer dili (şimdi "Şumer" olarak adlandırılmaktadır), Asya dillerinin içindeki en eski dildir. Prof. F. Hommel ise bu dilin bir taraftan Türk-Tatar dilleriyle, diğer taraftan İndo-Germen genel adını almış, Avrupa'yı iskân etmiş Ari halklarının dilleriyle olan akrabalık ilişkisini bulmuştur" ("Pravitelstvenny Vestnik", 4 Ocak 1899).

Altay akraba dilleri hipotezini savunanlardan bazıları (Starostin 1991), Altay dil birliğinin dağılmasının M.Ö. VII-X. yy.'da gerçekleştiğini düşünmektedir.

Türkologlar, Ana Türkçede diyalektlerin bulunduğunu düşünmektedir. Bu diyalektlerden bazıları Ana Kıpçakçanın esasını oluşturmuştur. Bugünün anlayışına göre üç Ana Türk dilini söylemek mümkündür: Kıpçak, Oğuz ve Karluk. Hakas grubu dilleri ise sonrasında Oğuz ve Karluk dillerinden ayrılmış, Kıpçak dilleri ve akraba olmayan dillerle karışma neticesinde ortaya çıkmıştır.

Ana Türk diyalektlerinin sınıflandırılması, onların doğal ortam etkileşimindeki gerçek tarihî süreçlerle ve onların akraba diller ile ve akraba olmayan dillerle karışımı gibi nedenlerle zorlaşmaktadır.

Ana Kıpçakça ve diyalektleri, Avrasya bozkırlarındaki büyük alanda (bkz. yukarıda anılan topraklar) yaşadığını düşünmek mümkündür. Orta Çağ yazılı mirasının bulunma yerleri de buna işaret etmektedir.

Ana Kıpçakça, kronolojik olarak bir başlangıca sahiptir. Büyük ihtimal Kıpçak kabileleri birliğinin ve aynı zamanda Çin kaynaklarında M.Ö. 201-203. yıllarında geçen Kırgızların anılmadığı VIII.-X. yy.'a aittir. M.Ö. 201-203 Kırgızların Çin kaynaklarında ilk olarak anıldığı tarihtir. Ondan çok önce yani M.Ö. VIII-X. yüzyıllarda tabii Kırgız adı Çin kaynaklarında yoktu. Bu sebeple Ana Kıpçakçayı, M.Ö. 1200-800 yıllarıyla -Ana Altaycının dağılmasından 6-8 bin yıl sonratarihlendirmek mümkündür. Bu tarihte (M.Ö. 2000. yy.) Ana Türkçenin dağıldığını da düşünmek mümkündür.

Kıpçak dillerinin değişim kronolojisinin şemasını hipotetik olarak sunmak mümkündür. Ana Kıpçakçanın gelişiminde üç dönem bulunmaktadır.

Erken Ana Kıpçakça dönemi, tahminen M.Ö. XII. ilâ M.S. II. yüzyılı kapsamaktadır. Başlangıç tarihi, İskit dönemi ve Hun döneminin başlangıcına denk gelmektedir. Ana Türkçenin bütün özelliklerini korumuştur: 8 asıl ünlü ve kusursuz ünlü uyumunun korunması, genellikle söz başında ve söz sonunda sedasız ünsüzlerin bulunması, asıl kelime hazinesi, Ana Türkçe gramer özelliklerinin asıl yapısının korunması bu özelliklerdendir. Fakat bu dönemde de bütün hâlindeki Ana Kıpçak dillerinin birliğini tahmin etmek güçtür. İlk olarak konuşma dilinde bulunan bazı fonetik hadiselerin farklılaşmasının bulunduğu özellikleri kapsamaktadır: *p- /b- / m-; c- / j- / y-; -y- / -z- / -d- vd.* Ana Türkçe ve erken Ana Kıpçakça dönemi konuşanları için çağdaş *bas* "baş" kelimesinin nasıl telaffuz edileceği fonematik bir anlama sahip değildi: *bas, pas, mas, baş, paş, maş*; işaret zamiri *pu, bu, mu* şeklinde telaffuz edilebilmekteydi. Bu aşamada, 1. şahıs zamiri olarak *p-/b-/m-* şekillerinden *m-*: *men* şekli seçilmektedir. Morfolojide Kıpçakçayı oluşturan bazı özellikler ortaya çıkmaktadır, onun içinde geçmiş zaman eki olan *-kan* şekli bulunmaktadır.

Orta Ana Kıpçakça dönemini (tahminen MS. II.-VIII. yy.), Hun dönemi Ana Kıpçakçası olarak adlandırmak mümkündür. Bu aşamada Kıpçak dilleri, Türk dillerinin merkezinde yer alarak Ana Türkçeden gelişmiş başka Türk dilleriyle temasta bulunmuştur. Bu dönemde, Kıpçak dillerini kuzey, doğu, merkez ve batı gruplarına ayırmak için esas oluşturacak doğal ortam özellikleri oluşmaya başlamıştır. Kıpçak dillerinin “/ç/ dilleri” ve “/ş/ dilleri” olarak ayrılması gerçekleşmektedir. Gramerde, bağlaçların ekleşmesi başlamaktadır. Kononov, Türk runik yazıtlarında morfolojideki “Kıpçak etkisini” dile getirmektedir. İsimler ve fiillerin yardımcı öge hâline gelme süreci gerçekleşmektedir.

Zamanla Ana Kıpçakçanın gelişimi hızlanmış ve Ana Kıpçakçanın son döneminin süresi ise kısalmıştır (tahminen VII-XII. yy. olmuştur). Bu dönemde Kıpçak ve Türk kabilelerinin devletler kurması sebebiyle Ana Kıpçakçanın dağılma süreci güçlenmektedir. Ünsüzlerde farklılaşmanın ortaya çıktığını söylemek mümkündür: “y- dilleri”, “c- dilleri” ayrımı, bununla birlikte “j- dilleri”nin ortaya çıkması; ünlü yapısında, Ana Kıpçakça “é dili”nden “e diyalektleri ayrılmaktadır. Morfolojide, eski vasıta hâli eki kaybolmakta, şahıs zamirleri ile işaret zamirlerinin çekimleri parçalanmaya başlamaktadır. Kelimelerin bağlaç ve edatlara dönüşme süreci, bununla birlikte bağlaç ve edatların ekleşme süreci devam etmektedir.

Morfolojide Ana Kıpçak dillerinin dayanıklılığı korunmaktadır. Çoğu Ana Kıpçakça ve Ana Türkçe morfolojik kategoriler, Ana Kıpçakça döneminden itibaren çağdaş Kıpçak dillerine kadar korunmuştur. Fonetikte söz başı sedasız *p-*, *t-*, *k-*, şahıs zamirinde söz başında *m-* korunmaktadır. Morfolojide, bütün isim türetme ekleri değişmeksizin korunmaktadır: altı hâl eki, iyelik ekleri, kişi ekleri, çokluk eki; fiilde istek kipinin asıl şekilleri korunmaktadır.

Ana Kıpçakçanın hızla dağılma süreci, XIII.-XV. yüzyıllarda yaşanmaktadır. Ana Kıpçakçanın siyasi üst sınırı olarak Altın Ordu –Cüci ulusunun dağılma dönemini söylemek mümkündür. XIV.-XV. yüzyılda Altın Ordu’nun dağılmasıyla ve eski Altın Ordu topraklarında farklı devlet kuruluşlarının ortaya çıkmasıyla Kıpçak dilleri ayrılmaya başlamıştır. Altın Ordu’nun içinde de birkaç yazı dili vardı, onlardan biri Kıpçakçaydı. Aynı zamanda “Kıpçaklar halkın büyük kısmını oluşturmasa da Altın Ordu’nun devlet dili Kıpçakçaydı” (Nacip 2004: 54). Ortaya çıkan Orta Asya, Volga, Kuzey Kafkas ve Mısır Türk yazı dillerinin temeli Kıpçakçaydı.

Bununla birlikte Orta Çağ’da yaşayan yazılı edebiyat dilleri geniş kitleye uygun değildi. Halklar ve kabileler kendi dillerinde, diyalektlerinde konuşmakta, epik ve diğer folklor eserlerini ortaya koymaktaydı. Altın Ordu’dan Kıpçak-Memlûkların büyük kısmının ayrılması ve onların Mısır’a göç etmesi eski Altın Ordu topraklarındaki Kıpçakçanın önemini azaltmamıştır.

Bölgesel grupların güçlenmesiyle birlikte merkezkaç eğilim güçlenmekte ve onunla ilişkili şekil bilgisinde, ses bilgisinde, söz varlığında ve söz diziminde farklı

dillerin özellikleri gelişmeye başlamaktadır. Kabile dilleri ve diyalektlerinin sağlamlştırılması ve yerel Kıpçak dillerinin ortaya çıkması için altyapı temeli atılmıştır. Aynı zamanda Kıpçak dillerinin söz varlığına tesir etmiş, onunla temasta bulunan diller için Türk morfolojisi geçirimsiz olmuştur.

Ana Kıpçakça yaklaşık iki bin yıldan fazla yaşamıştır. Onun izafi uzun ömrü Kıpçak boylarının birbirleriyle sürekli temasta olması ve kendi aralarında Kıpçakça konuşmalarının neticesidir.

“Kıpçak dilleri” kavramı, “Türk dilleri” kavramının bir parçasıdır. Bu dilbilimsel bir kavramdır ve Ana Kıpçakça dönemi için sadece Kıpçak kavimlerine ait dillerin adı olarak değil, dilleri birbirine yakın başka kabileler için de ortak isim durumundadır. Orta Çağ’da bu: Kıpçak etnik grubuna ait halklar ve kabilelerin dilleri; tarihçiler tarafından Kıpçak halkları arasında zikredilmeyen genetik bakımdan akraba farklı kabileler ve boyların dilidir. Bu kavram, birçok Kıpçak halklarının dillerinin oluşturduğu çağdaş dillerin durumu için de geçerlidir.

Ana Türkçenin orta dalı olan Ana Kıpçakçadan gelişmiş çağdaş Kıpçak dilleri, Türk dillerinin büyük bir kısmını oluşturmakta, geniş topraklara yayılmaktadır. Onların gelişimi zordu ve bu onların söz varlığını, fonetiğini ve morfolojisini etkilemiştir. Her Kıpçak grubunda başka Kıpçak dillerinin, onunla birlikte diğer komşu Türk dillerinin özelliklerini görmek mümkündür.

Schleicher’e göre tarih öncesi dönemde dil; ortaya çıkmakta, gelişmekte, mükemmelleşmektedir. Tarihî döneminde ise dilin sesler ve şekillere dağılımı başlamaktadır. Buradan çıkan sonuç şudur: “Tarih, bütün dillerin düşmanıdır”. Çağdaş Kıpçak dillerinin, genel olarak Türk dillerinin, Hint-Avrupa dillerine nazaran tarih öncesi dönemindeki durumunu koruduğuna da dikkat çekmek gerekmektedir.

Kıpçak kabilelerinin yaşadığı topraklar, sonrasında onların medeniyetini ve yazısını yok eden yıkıcı savaflara maruz kalmıştır. Kıpçak halkları sayısının çok olması ve dillerinin geniş topraklara yayılması sayesinde zengin ve iyi gelişmiş Kıpçak dilleri mükemmel hâlde korunmuştur. Kıpçak dillerine ait bazı yazılı eserler korunmuştur.

Türk diyalektleri için Arap yazısını kullanan Kâşgarlı Mahmud, XI. yy. Kıpçak diyalektleri hakkında bilgi vermiştir. Onun meşhur sözlüğü *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, Kıpçak dillerinin ilk yazılı yadigârlarından biridir.

Ahmet Yesevî’nin “Hikmetleri”, XII. yy. Kıpçak diliyle yazılmıştır. İlk defa E. Nacip, ihtiyatlı bir biçimde, bu eserin Kıpçak diline ait olduğunu dile getirmiştir: “Yesevî’nin dilinin XII. yy. Kıpçak-Oğuz dilinin durumunu gösterdiğini düşünmek mümkündür” (Nacip 2004: 8). Ahmet Yesevî’nin “Hikmetlerinin” ortaya çıkması “Sır Derya’nın aşağı bölgelerinde edebiyat dili olarak Karahanlı devletinin Doğu bölgesinde “Kutadgu Bilig’in” dili olan Karluk-Uygur yazı diline denk bir yazı dilinin

oluşturduğunun göstergesiydi" (aynı eserde). A.K. Borovkov'a göre Yesevî'nin dili, başlangıcını Doğu Karahanlı edebî geleneklerinden almakta fakat özgün Oğuz-Kıpçak dili olarak biçimlendirilmektedir (Borovkov 1952: 247-250). Borovkov da kendi çağdaşları gibi Karahanlı edebî geleneği fikrinden uzaklaşmamış ve diğer dilleri görmemiştir. Çağdaş Kazak araştırmacıları Ahmet Yesevî'nin dilini Kazakçanın atası saymaktadır (Kazak Tili Tarihi men Diyalektologiyası 2001: 11-15).

Şair Ali'nin, özgün Türk dilli mesnevisi "Yusuf ve Zeliha"sının ortaya konulduğu tarih 1212 yılıdır (tartışmalar için bkz. Nacip 2004: 8).

Mısır'da, 1245 yılıyla tarihlendirilen "Kitâb-ı Mecnû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî" adlı Kıpçak-Moğol-Fars sözlüğünden başlayan Orta Çağ Kıpçak anıtları korunmuştur (bu eserin dilini E. Nacip "Mısır Türkî" olarak adlandırmaktadır; Nacip 2004: 9). Bu eser, Kıpçaklar tarafından yaklaşık 900 yıl kullanılan Arap alfabesiyle yazılmıştır.

Türkologlar, Edib Ahmed bin Mahmud Yüknekî tarafından yazılan Atabetü'l-Hakayık eserinin X., XII. ve XIII. yüzyıllara ait olduğunu düşünmektedir; belki "Kutadgu Bilig" eserinden de eskidir (Nacip 2004: 9).

XIII. yy. sonu -XIV. yy. başında (bazılarına göre 1303 yılında) Kırım'da hazırlanan meşhur Kıpçak sözlüğü Codex Cumanicus'u A.N. Kononov, Kırım Tatar dili yadigârı olarak kabul etmektedir. Bu eser, öncelikle Batı Kıpçak dillerinin özelliklerini, ondan sonra merkezî Kıpçak dillerinin özelliklerini taşımaktadır. A. A. Çeçenov, eserin özelliklerini araştırarak ona en yakın çağdaş diller olarak Karaim ve Kırım Tatar dillerini belirtmiştir (Çeçenov 1979: 19).

Küçük Asya'da Arap alfabesiyle yazılan "Eski Osmanlıca" dediğimiz dil, Oğuz dillerine göre gramer ve söz varlığı açısından Kıpçak dillerine daha yakındır. Çağdaş Kıpçak halkları bu dili aktarmasız bir biçimde anlayabilmekteyken Türkiye Türkleri bu dili aktarma vasıtasıyla anlayabilmektedir (Nacip 2004: 9-32).

Bütün bu dil anıtları Kıpçakça üzerine yoğunlaşan âlimler tarafından araştırılmayı beklemektedir.

V. V. Bartold'a göre (Bartold 1963) Moğol egemenliği zamanında Kıpçak bozkırında, Volga boyunda ve Kırım'da yaşayan tüm halklar, onlara Moğollar da dâhildir, Kıpçakça konuşmaktaydı.

Doğu araştırmacıları ve Batı seyyahları için Kıpçakça uluslararası iletişim diliydi (Moşkov 1904).

Orta Çağ Kıpçak dillerinde batı, kuzey, merkez ve doğu olmak üzere bölgesel özellikler belirlemeye başlamıştı.

E. Nacip Türk dillerinin edebî dilinin tarihî oluşumunu açıklarken "14. yüzyıldan itibaren bir yandan *Altın Ordu-Mısır*, diğer yandan *Altın Ordu-Harezmi* diye

adlandırabileceğimiz yeni aşamanın başladığını dile getirmiştir. 14. yüzyılda, bu dönemin Türkçe eserlerinden elde edilen bilgiye göre Altın Ordu, Orta Asya ve Mısır'da karışık yazı dilleri oluşmuş, ciddi olarak bu karışık dillerde edebiyat gelişmiştir" (Nacip 2004: 12). Bu karışık edebî dillerin esasını Kıpçak halk dili oluşturmuştur.

Türk yazılı anıtlarının herhangi bir Türk dilleri grubuyla ilişkisi konusunda "insan faktörü" önemli olmuştur. Onları ilk araştıranlar Türkçe bilmekteydi, dolayısıyla bütün anıtları bu tanıdık dile benzetmekteydi. Türkiye'deki Hindistan elçisi, Türk ve Hint dillerinin benzediğini öne sürmekteydi. O, Türk dillerini araştırdığı için değil, başka dilleri bilmediği için bu kanaate varmıştır. Çağdaş Türk dilleri araştırmacıları Türklere ait herhangi bir tarihî metnin dili kendi diline benzediği için o dile ait sanmaktadır.

Başka Türk halklarını üzmemek için Türkologlar tarafından Türk dilleriyle yazılmış farklı anıtlarda kullanılan "Türkî" terimi ortaya konulmuştur: "Orta Asya-Türkî", "Volga-Türkî", "Kuzey Kafkas-Türkî", "Mısır-Türkî". Bu bölgesel edebî dillerin çağdaş dillerle ilişkisi tespit edilmesi için onların karşılaştırmalı araştırılması gerekmektedir. Bunlar yapılmadan belli bir anıt için "sadece bizimki" demek en azından erken olacaktır.

XIX.-XX. yy. aralarında farklılaşmaların çok olduğu çağdaş Kıpçak dilleri bir bir oluşmaktaydı. Daha önce bağımsız bir dil statüsüne sahip olmayan yeni Kıpçak yerel dilleri bu dönemde ortaya çıktı.

Belirtilen Kıpçak dillerinin gelişiminin kronolojik sınırları şartlı bir sınırlamadır. Örneğin, XIX. yy. Kıpçakçasının yapı bakımından XVI.-XVII. yy. Kıpçakçasından pek farkı yoktu.

Kıpçak dilleri 14. yüzyıla kadar bin yıl boyunca değişmeden gelebilmiştir, 19. yüzyıla kadar yüzlerce yıl boyunca yine değişmeden korunmuştur. Bu durum onların arasındaki benzerliği ortaya koymuştur. Çağdaş Kıpçak dillerini konuşanlar, Ana Kıpçakça gibi kendi ana dillerinde konuştukları hâlde belli bir seviyede anlaşabilmektedir. Çünkü bu dillerde Ana Kıpçakçadaki gramer ve söz varlığı çok az değişikliğe uğramıştır.

Kıpçak dillerinin yakınlığı hakkında halk ağzında şöyle denmektedir: *Kırgız aytat kança dep, Kazak aytat kanşa dep; ç men ş bolboso ayırım jok ança köp. "Kırgız der 'kança' diye, Kazak der 'kanşa' diye; ç ile ş olmasa ayırım yok onca çok"*.

Çağdaş ve Orta Çağ Kıpçak dillerindeki Ana Kıpçakça özelliklerin korunma seviyesini detaylı araştırmak gerekmektedir. Örneğin, Batı Kıpçak dillerinde Ana Kıpçakçadaki geçmiş zaman şekillerinin iki türü korunmuştur, merkezî Kıpçakçada ise üç dört şekli korunmuştur. Diğer Kıpçak dillerinden 14. yüzyılda ayrılmış olan Karaim dili (Batı ağızları), Kıpçak dilleriyle birlikte diğer Türk dillerinden uzak kaldığı

için, Ana Kıpçakçanın üst sınırlarındaki özelliklerini korumuştur (IX.-XII.yy.). Karaim dilinde bazı kelimeler anlam bakımından gelişmiştir: *bitik / biçik* (*biç-* fiilinden “kesmek”, Çincedeki bit “el” kelimesinden değil); eski yazılar kesilmiş idi, elle yazılmış değildi) “kesilmiş işaret”> “harf”> “yazı” > “kitap”.

Kuşkusuz, Kıpçak dilleri Ana Kıpçakça döneminden itibaren değişikliklere uğramıştır. Kıpçak dilleri arasındaki geç döneme ait farklar gramer yapısındaki detaylardan ibarettir. Özellikle “küçük ayrıntılar” çağdaş Kıpçak dillerini konuşanlar için belli bir seviyede zorluk çıkarmaktadır. Bu sebeplerden biri de Kıpçak dillerinde kullanılan ayrı ayrı yazı sistemleridir.

Yeni dönemde bazı dillerde yapı değişiklikleri meydana gelmiştir. Özellikle bu durum, II. Dünya Savaşı sırasında Sovyet hükümeti tarafından vatanlarından Orta Asya ve Kazakistan’a göç ettirilmiş Kırım Tatarlarının (1944-1992 tarihleri arasında), Karaçay-Balkarların (1944-1958) dillerinde yaşanmıştır.

En çok “milyonluk” halkların dilleri olan Kazakça, Kırgızca, Tatarca ve Başkurtça gibi çağdaş edebî dillerin bünyesinde değişim yaşanmıştır. Çağdaş dünyada iki Kıpçak dili bağımsız ülkelerin dilidir: Kazakistan Cumhuriyetinde Kazakça, Kırgızistan Cumhuriyetinde Kırgızca. Bu durum adı geçen dillerin yapı ve kullanım bakımından gelişmesi için fırsat vermektedir.

Türk dillerinin mevcut sınıflandırma sistemlerindeki Kıpçak dillerinin jenealojik sistemi Kıpçak dillerinin büyük kısmının yerini doğru belirtmektedir. Ana Kıpçakça durumundan sonra farklı dönemlerde şimdiki çağdaş Kıpçak dillerinin dört grubunu oluşturan dört kol gelişmiştir. Bu grupların hepsi, içinde bulunduğu dil birliğiyle beraber birbirinden dilbilimsel, tarihî ve sosyolojik özellikleriyle ayrılmaktadır.

- A) Batı Grubu: 1) Karaimce, 2) Karaçay-Malkarca, 3) Kırım Tatarcası, 4) Kumukça, 5) Urumca. Bu grubun içine şartlı olarak sadece sözcükte İbranice kelimelerin bulunmasıyla Kırım Tatarcasından ayrılan Kırımçakların dilini katmak mümkündür. Fakat bazı Türkologlar bu dili bağımsız bir dil olarak kabul etmektedir.
- B) Kuzey Grubu: 6) Başkurtça, 7) Barabin Tatarcası, 8) Tatarca.
- C) Merkezî Grup, Kıpçak dillerinin en kalabalık grubu: 9) Astrahan-Nogay-Karağaçça 10) Alabuga Tatarcası, 11) Kazakça, 12) Karakalpakça, 13) Özbek Kıpçakçası, 14) Nogayca, 15) Yurtov Tatarcası (Astrahan Nogaycası).
- D) Doğu Grubu: 16) Altayca, 17) Kırgızca

Sınırları birbiriyle ilişkili olan bu dört grubun arasında keskin farklar bulunmamaktadır. Çünkü bu gruplar arasındaki sınırlarda geçiş dilleri ve diyalektleri bulunmaktadır. Örneğin, Barabin dilini, kuzey ve merkezî grup arasındaki geçiş dili saymak mümkündür; Nogayca ve Kumukça, Merkezî Kıpçak ve Batı Kıpçak dilleri

arasında geçiş dilleridir; Kırım Tatarcası ise Merkezî Kıpçak ve Batı Kıpçak dilleri arasında geçiş dilidir.

Ana Kıpçakçanın dört gruba dağılma süreci çok eskiden, Hristiyanlık dönemi başlangıcında, Hunlar döneminde ve ayrı ayrı başlamıştı. Büyük ihtimalle içinde Başkurt ve Tatar dillerini barındıran Kuzey-Kıpçak (Bulgar grubu) ilk önce ayrılmıştır. 16. yüzyıldan itibaren bu dilin konuşurları Rus egemenliği altında yaşamaktadır, bu durum adı geçen dillerin söz varlığı, ses bilgisi ve söz diziminde kendi etkisini göstermiştir. Bir sonraki aşamada Kırgızca ve Altaycanın geliştiği Doğu-Kıpçak (Kırgız) kolu ayrılmıştır. Merkezde bulunan diller (Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Astrahan Nogaycasının ait olduğu Kimekler) ve Batı (Kuman: Karaçay-Balkar -kendi aralarında daha geç dönemde ayrılma yaşamıştır-, KırımTatarcası, Kumukça ve Karaimce) dilleri arasındaki ilişki daha uzun süre korunmuştur. Kırım Tatarcası, Kimek özelliğinin Oğuz özelliğiyle karışımını oluşturmaktadır. Anlaşılan o ki, bu karışım daha geç dönemde yaşanmıştır, Osmanlı İmparatorluğu zamanıyla ilişkilidir. Kumukçanın gelişiminde de daha az seviyede olsa da Osmanlı İmparatorluğu döneminden Oğuzca özellikler bulunmaktadır. Karaim dilinin batı diyalektleri son 600 yıl boyunca diğer Kıpçak dillerinden ayrı gelişmiştir, onun doğu diyalekti olan Kırım diyalekti ise her zaman Kırım Tatarcasıyla iç içe gelişmiştir.

Yukarıda söylenenlerle birlikte, bu dört Kıpçak dili grubu arasındaki ilişkiler, farklı düzeylerde 18.- 19. yüzyıla kadar; Rusların, bu dilleri konuşanların topraklarını kolonileştirmesi, yerel hayata zorunlu kılması ve mecburi Rusça eğitim almalarını yürürlüğe koymasına kadar korunmuştur.

Bütün Kıpçak halkları farklı zamanlarda Ruslar tarafından sömürge altına alınmıştır. Bu, Kıpçak dillerinin hem yapı bakımından hem kullanım bakımından gelişim sürecini etkilemiştir. Kırım Tatarları ve Karaimler, II. Katerina'nın Kırım'ı ele geçirmesiyle 18. yüzyılın sonundan itibaren Rus egemenliği altında kalmıştır. Sadece Karaimlerin bir kısmı (Batı Karaimleri) Litvanya Devleti'nin egemenliği altında kalmış, Rus (Sovyet) egemenliği altında ise kısa bir süre, 1940-1990 yılları arasında kalmıştır.

Rus ve Sovyet egemenliği döneminde bütün Kıpçak dilleri Ruslaştırılmaya maruz kalmıştır. Sonraki dönemlerde Kıpçak dillerinin gelişimi, Rusçanın tesiri altında gerçekleşmiştir. Aynı zamanda Kıpçak dilleri arasındaki dil ve medenî ilişkiler zayıflamıştır.

Rusya'ya katılmadan önce Kıpçak dillerinin her grubunun diğer dillerle ilişkileri bulunmaktaydı: a) Türk dilleriyle: Sibiryaya, Karluk ve Oğuz; b) Türk olmayan dillerle: Moğolca, Çince, Tunguz - Mançu, İran, Sami, Kafkas, Slav, Baltık, Fin - Ugor dilleri. Bu durum, ses bilgisi, söz varlığı ve söz diziminin tarihî gelişimini etkilemiştir. Söz yapımındaki yeni olaylar kelime yapımına işaretlenmiştir.

Bunlarla birlikte, Türk dillerinin merkezinde bulunan Kıpçak dillerinin, Türk dilleri dışındaki dillerle Türk dillerinin kenar bölgelerinde bulunan Oğuz, Sayan - Sibiryâ, Karluk dillerine nazaran daha az temasta bulunduğunu söylemek gerekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Güney - Batı'da bulunan bazı Kıpçak dillerinde, Oğuz dillerinin temsilcisi olan edebî Türk dili etkisi olmuştur.

Türk dilleri dışındaki dillerle daha uzun süre temasta bulunan dış bölgelerdeki Batı-Kıpçak, Doğu-Kıpçak, Kuzey-Kıpçak dilleri diğerlerine göre daha çok yeniliğe uğramıştır; ama bununla birlikte eski Kıpçak özelliklerini de korumuştur.

Ana Türkçe döneminin dağılmasında sonra da Ana Kıpçakça, Türk morfoloji sistemini korumaya devam etmiştir. Orta Çağ dönemi Kıpçak dillerinde (Kuman, Memlûk, Peçenek, Ermeni- Kıpçak eserleri, Karaimce) artık dış tesir ve yazı dilinden kaynaklanan seslerdeki uyumun bozulduğu görülmektedir; fakat morfoloji yapı neredeyse değişmemiştir. Kıpçak dillerinin gelişiminde morfolojideki değişim sürecini tarihlendirmek zordur. Morfolojik yapı sabit ve aynı kalıptadır. Ana Kıpçakça, Son Kıpçakça dönemine kadar Ana Türkçe sistemine özgü morfolojik yapı değişmeden korumuştur.

Çağdaş (XIX-XXI. yy.) Kıpçak dilleri, genellikle Ana Kıpçakça döneminin morfolojik yapısını başlıca özellikleriyle korurken, bir taraftan da onlar arasındaki farklılıkları gösteren yeni özellikler de kazanmıştır. Özellikle, Kıpçak dillerindeki eklerin fonetik şekillerinin gelişmesinde Ana Kıpçakça döneminden farklı iki eğilim görülmektedir: a) Fonetik şekillerinin çoğalması. Bu durum Kıpçak dillerinin gelişiminin erken dönemlerine aittir; b) Eklerin fonetik şekillerinin azalması. Bu dönem, Kıpçak dilleri gelişiminin son dönemleri için geçerlidir. Örneğin, çoğul eki, olumsuzluk eki ve diğer eklerin çağdaş dillerdeki şekilleri sekizden ikiye kadar düşmüştür.

Çağdaş Kıpçak yazı dilleri ve onların ağızları arasında morfolojik bakımdan çok az fark görülmektedir. Kıpçak dillerinin morfoloji yapısındaki diyalekt özellikleri önemsizdir. Onlar, genelde ayrı ayrı Kıpçak dilleri için iç özelliklerdir. Bu, Kıpçak dillerini diğer Türk dillerinden ayıran özelliktir.

Kıpçak dilleri, gramer ve fonetik hadiseler açısından birlik ve tutarlılık göstermektedir. Bunun sebebi, yukarıda anlatılanlarla birlikte, onların, asırlar boyunca Türkçe konuşan topraklarda bulunması ve sürekli birbirleriyle irtibat hâlinde olması, ortak medeniyetlerinin ve ortak folklorlarının bulunmasıdır. Geniş coğrafyada yaşayan Kıpçakların sürekli temas hâlinde bulunmaları, Kıpçak dillerini de birbirleriyle karıştırmıştır. Asırlarca aynı boydan kız alıp kız verme yasağının korunması, diller ve diyalektleri korumuştur.

Kıpçak dilleri uzunca bir zaman, ağırlıklı olarak sözlü şekilde yaşamıştır. Mevcut yazının, halkın tamamen eğitimsiz olmasından dolayı dilin yapısına ciddi bir tesiri söz konusu olamamıştır. Ortaya çıkan edebî diller halk dilini, konuşma dilini, zengin

folklor dilini esas almıştır. Bu sebepten dolayı, mevcut olan edebî diller halk diline (konuşma diline) yakındır. Kıpçak dillerini konuşan halkların büyük kısmının, yazılı Türk edebî dilini bilmemesi veya az kullanması da konuşma dilinin muhafaza edilmesindeki sebeplerden olmuştur.

Ana Türkçenin; Ana Kıpçakça (Kuzey-Batı), Ana Oğuzca (Güney-Batı), Ana Karlukça (Güney-Doğu), Ana Hakasçaya (Kuzey-Doğu) ayrıldıktan sonra, onların morfolojik yapısı neredeyse aynı kalmıştır. Anladığımız göre; Ana Karlukça, Ana Kıpçakça ve Ana Oğuzcanın karışımıdır.

Ana Kıpçakçanın morfolojisi, Ana Türkçenin neredeyse tüm özelliklerini korumuştur. Çoğu çağdaş yapım ve çekim ekleri, Ana Türkçe ve Ana Kıpçakçada aynı ve ayrılmamış durumdaydı. Örneğin, fiildeki “-Dik, -AcAk, -GAn” morfemleri hem yapım hem çekim ifade etmektedir.

Ana Kıpçakçanın dağılmasından sonra morfolojide yaşanan değişiklikler genellikle isim ve fiil ile ilgilidir (-p ekli geçmiş zaman, -atın ekli sıfat-fiil vd.).

Çağdaş Kıpçak dillerini, şeklen gramer yapılarına göre şöyle gruplayabiliriz: 1. Geçmiş zaman ekinin üç şekli bulunan diller. 2. Geçmiş zamanda iki şekli bulunan diller. 3. -aturgan şekli bulunan diller. 4. Bu şekil bulunmayan diller.

Morfolojik özellikleri açısından Ana Kıpçakçaya en yakın dili belirtmek zordur. Kıpçak dillerinin bütün gruplarındaki morfolojilerde Ana Kıpçakça özellikler korunmuştur. Aynı zamanda Ana Kıpçakçaya en yakın grup olarak Batı Kıpçak grubunu söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, Batı Kıpçak-Kumanlarının, büyük temsilcisi ve resmî adı ile “Kırım Tatarları” olan halkın, kendi eski ve güzel Kuman “*Kuğu İnsanları*” adına tekrar dönebileceklerine; dillerinin ise eskiden olduğu gibi Kuman dili olarak adlandırılabilmesine dikkat çekmek istiyoruz. Rus baskısı altında, düşük eğitimli bürokratların uydurduğu ve halkın kafasını karıştıran “Kırım Tatarları”, “Sibirya Tatarları”, “Litvanya Tatarları”, “Kafkas Ötesi Tatarları” gibi adlandırmalardan arınmak gerekecektir.

KAYNAKÇA

- ALEKSEYEVA, Yu (2003), *Koçevniki Evrazii: İstoriya i Arheologiya. Skifti – Aziyatni Evropeytsi*. Zolotie Oleni Evrazii. SPb.
- AYDA, Adile (1971), *Les Etrusquesétaient-ilsdesTurcs?* Paris.
- AYDA, Adile (1987), *Türklerin İlk Ataları*, Ankara.
- AYDA, Adile (1992), *Etrüskler (Tursakalar) Türk idiler (İlmi Deliller)*, Ankara.
- BARTOLD, W. W. (1963), *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya*, Soç. T.1.
- BOROVKOV A. K. (1952), *Oçerkipo İstorii Uzbekskogo Yazıka // Sovetskoye Vostokovedeniye, V.*

- ÇEÇENOV, A. A. (1979), Yazık "Codex Cumanicus" i Ego Otnoşeniye k Sovremennum Zapadno Kıpçakskim Yazıkam, Avtoref. Kand. Diss.
- DRIMBA, V. (1973), *Syntaxe Comane*, Bucureşti-Leiden.
- JANDABEKULI, Z. (2006), *Alaş jéne Kazak Halkınıñ Kalıptasuvınıñ Alğaşkı Kezeñi*. Türkologiya, No 1.
- JOLDASBEKOV, M.; SARTKOJAULI, K. (2005), *Orhon Eskertkişteriniñ Tolık Atlası (Polniy Atlas Orhonskih Pamyatnikov)*, Astana.
- ISMAGULOV, O. (1961), *Antropologičeskiy Tip Tyurkskih Narodov*, "Trudı İnstituta İstoriyi, Arheologiyi i Etnografiyi AN Kazahskoy SSR". T. 12.
- Istoriya Kazahstana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney (Oçerk)* (1993), Almatı.
- Kazak Sovyet Entsiklopediyası (Kazahskaya Sovetskaya Entsiklopediya)*, T. 7.
- KIZLASOV, İ. (2004), *Osobennosti Protoruniçeskiego Pis'ma*. Türkologiya, No 1.
- KONONOV, A.N. (1980), *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov VII-IX vv.*, Leningrad.
- KOROLKOVA, E. F. (2003), *Filippovskiye Kurganı i Zveriniy Stil'*. Zolotıye Oleni Evraziyi. SPb.
- KUUN, G. (1880), *Codex Cumanicus Bibliothecae Ad Templum Divi Marci Venetiarum*, Budapestini.
- MAJİTOVA, N.; SULTANOVA, A. (1994), *İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen do XVI veka*, Ufa.
- MANSUROĞLU, M. (1952), *Calaleddin Rumi's Türkische Verse*. UAJ Bd XXIV. Heft 3-4.
- MARKS, K.; ENGELS, F. *Soçineniya*. T. XVI, ç. 1.
- MOŞKOV, V. A. (1904), *Turetskiye Plemenana Balkanskov Poluostrove. "İzvestiya Russkogo Geografiçeskogo Obşestva"*. T.10. Vıp.9. – SPb.
- MUKAŞEVA, R. (2006), *Majarstan*. Türkologiya, No1.
- NACIP, E. N. (2004), *Kul'tura i Tyurko yazıçnaya Literatura Mamlyukskogo Egipta XIV veka*, Turkestan.
- PONAMAREV, N. (1940), *Kuman-Polovtsı. "Vestnik Drevney İstorii"*. No 3-4.
- ROGİNSKIYYA, Ya.; LEVIN, M. G. (1978), *Antropologiya*.
- SAUNDERS, J.J. (1962), "The Seljuk Turks and Their Place in History". *History Today*. L. Vol. 12. No 56.
- SEMENOVA, L. A. (1990), *İs İstoriyi Srednevekovoy Sıriyi. Sel'djukskiy Period*.
- STAROSTİN, S. A. (1991), *Altayskaya Problema i Proishojdeniye Yaponskogo Yazıka*, Avtoref. Dokt. Dissert.
- TINIŞPAYEV, M. (1992), *Aktaban Şubırmıdı (Velikiye Bedstviya)*, Alma-Ata.
- YARHO, A. İ. (1936), *Kratkiy Obzor Antropologičeskogo İzeçeniya Turetskih Narodnostey SSSR za 10 Let (1924-1934). "Antropologičeskiy Jurnal"*. No 1.